

OLEMKIHTIDE RAHVUSPOLIITIKAST EESTIS KODANLIK-DEMOKRAATLIKE REVOLUTSIOONIDE AJAJÄRGUL

T. Karjahärm

Käesolev ülevaateartikkel ei pretendeeri rahvusküsimuse üksikasjalisele lahkamisele Eestis imperiaalsiaajajärgul. Jälgitud on üksnes probleemi mõningaid tahke ja peatunud ülemkihtide rahvuspoliitika põhijoonetel.

Kõigepealt vajab selgitust rahvusküsimuse konkreetse sisu ja tähenduse muutumine Eestis seoses Tsaari-Venemaa üleminekuga kapitalismi kõrgeimasse staadiumi, demokraatlike revolutsioonide ajajärku. Esmajoones väärivad siinjuures tähelepanu eesti rahvuses endas asetleidnud protsessid. On tõsiasi, et XIX sajandi teisel poolel ei jõudnud eesti rahvuse konsolideerumine veel lõpule.

Industriaalse ja agraarse kapitalismi suhteliselt kõrge arengutase soodustas eesti rahvuse edasist konsolideerumist XX sajandi algul, kõigi tema integreerivate tunnuste ja elementide edasist väljakujunemist. Suure sammu edasi tegi rahvuslik majandus (eriti põllumajandus) ja kultuur. Tugevnes rahvuslik identiteet, süvenesid rahvuse psüühilise laadi iseloomulikud jooned. Uus faas eesti rahvuse konsolideerumises oli mitmetahuline ja vastuoluline. Oheaegselt rahvusliku konsolideerumisega leidis aset rahvuse seesmise lõhestatuse süvenemine rahvuse klassikalise struktuuri kujunemise suunas XX sajandi esimestel kümnenditel. Rahvuslik töölisklass ja kodanlus, sotsiaalselt diferentseerunud haritlaskond, väikekodanlikud keskkihid linnas ja maal moodustasid eesti rahvuse ühiskondliku liigenduse. Rahvuse suhteline ühtsus andis kohti sotsiaalsele heterogeensusele, klassiantagonismile ja võitlusele, mis iseloomustab iga kapitalismiaja rahvust.

Rahvusliku liikumise esimese faasi ideoloogiaks oli peamiselt feodalismi vastu suunatud talurahvademokraatia, liikumist kandvaks jõuks talurahvas. Uues faasis oli eestlaste rahvuslik teadvus sotsiaalselt diferentseeritud, selgelt joonestusid välja ühiskonnaklasside erinevad arusaamad rahvuslikest huvidest, sisuliselt ja vormiliselt diferentseerus rahvuskultuur.

Eesti ühiskonna sotsiaal-klassilise struktuuri küpsimine tõi kaasa rahvusliku töölisklassi ja kodanluse astumise avaliku poliitilise võitluse areenile käesoleva sajandi algul. Sotsiaalse ja rahvusliku keerukas dialektilises seoses prevaleeris üha enam sotsiaalne,

milles antifeodaalne põimus läbi antikapitalistlikuga. Samas laienes rahvusliku liikumise sotsiaalne baas. Kuigi ka nüüd jäi rahvusküsimus tihedalt seotuks talurahvaküsimusega, puudutas see samavõrra proletariaati, kodanlust ja intelligentsi. Hoogsalt kujuneval intelligentsil oli ülisuur tähtsus rahvusliku teadvuse formeerimisel. Ent kõige olulisem oli proletariaadi esilekerkimine kõigi rõhutatud ja eksploateeritavate hulkade juhina, vabadusliikumise hegemoonina.

Ei saa jätta märkimata ka muutusi rahvuse arenemise kahe ajaloolise tendentsi vastastikusel seoses ja toimes eesti rahvuse kujunemisel. On täiesti ilmne, et eesti rahvuse kujunemise esimeses faasis prevaleeris esimene - konsolideeriv tendents, mille toime jätkus ka hiljem. Sajandivahetusest alates aga saame rääkida juba teise tendentsi - internatsionaliseerumise tendentsi domineerimisest. "Kapitalismi ajal internatsionaliseerub inimkonna kogu majanduslik, poliitiline ja vaimne elu üha enam. Sotsialism internatsionaliseerib selle täielikult" /1/. Just imperialismiajajärgul laienesid rahvustevahelised sidemed ja suhted, purunesid rahvuslikud vaheseinad, toimus majandus- ja ühiskonnaelu internatsionaliseerumine. XX sajandi algul oli Eesti majandus kõige tihedamalt integreeritud ülevenemaalisse rahvamajanduskompleksi ja orienteeritud ülevenemaalisele turule. Kapitalismi tingimustes internatsionaliseerus eesti rahvuse, nagu teiste impeeriumi rahvuste, ühiskondlik elu stiihiliselt, seda takistasid mitut, laadi sotsiaalsed ja rahvuslikud vastuolud, eriti aga kapitalismieelsete ühiskonnasuhete visa püsimine riigi poliitilises korras ja põllumajanduses.

Venemaa jõudmisega imperialismi teravnesid kõik tema vastuolud äärmise piirini. Konfliktid töö ja kapitali, arenenud kapitalismi ja feodaaligandite, võõrrahvusest ülemkihtide ja rõhutatud rahvuste vahel põimusid omavahel läbi ja andsid klassivõitlusele erilise teravuse. Rahvusküsimusel oli oma osa selles, et Venemaast sai imperialismi kõigi vastuolude sõlmpunkt, selle kõige nõrgem lüli. Rahvusküsimus oli üks tähtsamaid küsimusi nii kodanlik-demokraatlikus kui ka sotsialistlikus revolutsioonis.

Et mõista rahvusküsimuse asetust Eestis uutes ajaloolistes tingimustes, tuleb arvestada klassi- ja poliitiliste jõudude vahekorra muutusi, nende ümbergrupeerumist. Eestis, nagu riigis tervikuna, kujunes esimese Vene revolutsiooni eel välja kolm poliitilist leeri: isevalitsus ja mõisnikud, liberaalne kodanlus ning proletariaat koos oma liitlastega.

Valitsusleer oli ühtlasi ka rahvusliku rõhumise leer. Baltimaadel oli endiselt tegemist kahekordse rahvusliku rõhumisega - nii vene tsarism ja suurkodanlus kui ka baltisaksa ülemkihid (mõisnikud, kapitalistid). Tsarism kehastas eelkõige rahvusliku surve pealisehituslikku, sotsiaal-poliitilist aspekti, mis

seondus vene aadlist mõisnikeklassi imperialistlike ambitsioonidega. Tsentraliseerimist ja unifikseerimist silmaspidavate reformidega 1880. aastail oli bürokraatliku keskviimu tähtsus Baltimaadel järsult tugevnenud, baltisaksa ülemkihtide otsene poliitiline võim eestis ja läti rahva üle aga oluliselt nõrgenenud. Balti mõisnike kätte jäi kuni Veebruarirevolutsioonini kubermangu maaomavalitsus, luteriusu kirik, mõisapolitsei (kaotati 1916. aastal).

Rahvusliku rühumise sotsiaal-majanduslik aspekt väljendus rahvusliku majanduse - eriti tööstuse - nõrkuses ja allajäämises võõrrahvuse suurkapitalile. V.I. Lenin märkis, et Vene monopolistlik kapitalism laiendab majanduslikku ekspansiooni Soomele, Poolale, Kuramaale, Ukrainale, Hiivale, Buhhaarale, Eestimaale ja teistele mitteduurvenelastega asustatud aladele /2/. Kõnealust ajajärku Eestis iseloomustab Vene monopolistliku kapitali tugevnev ekspansioon Eesti tööstusse "võiteliku industrialiseerimise" raames. Ilmekaks näiteks vene imperialistliku kodanluse koloniaalekspansioonist on Eesti tööstuse allutamine impeeriumi sõjamasina vajadustele Esimese maailmasõja eel ja ajal. 1916. aasta lõpuks oli sõjavajadusi rahuldavatesse ettevõtetesse koondunud juba 93 % Eesti tööstustöolistest (Venemaal tervikuna 73,3 %) /3/.

Sotsiaalse ja rahvusliku rühumise allikaks Eestis oli ka väliskapital, mille osakaal Eesti tööstuslikus aktsiakapitalis ulatus 28 %-ni 1914. aastal /4/. Kohalik baltisaksa kapital oli tähtsusest järgmine. Eesti rahvusliku kodanluse osaks jäid valdavalt üksnes väikeettevõtted.

Rahvusliku rühumise mehhanismi tugisambaks oli baltisaksa mõisnike maamonopol. 1917. aastal kuulus neile üle poole kasutatavast maast Eestis. Umbes 800 suurmõisniku meelevald all oli ligemale 100 000 eesti mõisatöölisi ja teenijat. Mõisniku ja talupoja tasandil oli rahvuslik rühumine ja ka vaen eriti vahetu ja terav.

Nii läbis rahvusküsimus Eestis kõige otsesemalt tolle aja kõiki majandusliku ja poliitilise elu põhiküsimusi, puudutas Eesti ühiskonna kõiki klasse ja kihete ning poliitilisi leere.

Siiski polnud Eesti tüüpiline koloonia klassikalises mõttes, primitiivsete tootlike jõududega, mahajäänud ja ühekülgse majanduse ning rahva madala kultuuritasemega maa. Eesti oli majanduslikult üks arenumaid piirkondi Vene imperialismisüsteemis, eestlased aga peaaegu täieliku kirjaoskusega rahvus.

Rahvusliku rühumise kogu süsteem "rahvaste vangelas" tugines tsarismi ülimalt tagurlikule rahvuspoliitikale, mida viidi ellu jõhkrate sõjalis-poliitiliste meetoditega. Rahvuspoliitika oli tsaarivalitsuse sisepoliitika tähtis koostisosa, mida erinevatel ääremaaadel teostati mõneti diferentseeritult, arvesse võttes kohalikke iseärasusi. Nii saame rääkida valitsuse Poola, Soome, Kaukaasia, Baltimaade jne. rahvuspoliiti-

kast. Ent kõikjal läbis tsarismi rahvuspoliitikat ühine alge - varjamatult suurriiklik ja šovinistlik vaim.

Tsarismi rahvuspoliitika Baltimaadel kulges möödunud sajandi lõpukümnenditel sissetallatud rada mööda. XX sajandi algul olid jõus kõik venestuslikud aktid, mis eriti valusalt andsid tunda ühiskonnaelu vaimses sfääris. Endiselt pidurdas tsarism eesti rahvuse konsolideerumisprotsessi, surus maha rahvuslikku liikumist, takistas rahvusliku kultuuri arengut. Eesmärgiks oli seatud Baltimaade rahvaste vägivaldne venestamine, nende denatsionaliseerimine impeeriumi ühtsuse tugevdamise ja separatismi vastu võitlemise ettekäändel. Panus tehti keelelisele assimilatsioonile ja rahvuskultuuri väljasuretamisele /5/.

Ent soov oli üks asi, tegelikkus hoopis teine. Juba rahvuseks kujunenud eestlaste ja lätlaste ümberrahvastamine polnud objektiivsete tingimuste tõttu võimalik, venestamispoliitika sotsiaalne tugiala Baltimaadel oli äärmiselt kitsas. Rahvusliku diskrimineerimise tugevnemine aga kutsus vastureaktsioonina esile ka vastupanu tugevnemise venestamisele. Oma venestamisplaanide teostamisel Baltimaadel jäi tsarism isoleerituks. Selles ettevõtmises ei saanud ta loota isegi mitte oma peamise klassiliitlase - baltisaksa ülemkihi toetusele.

1905. aasta võimsa rahvaliidumise survele oli valitsus sunnitud tegema isegi mõningaid mööndusi rahvusküsimuses. 1906. aastal lubati Baltimaadel avada eesti-, läti- ja saksakeelseid erakoole ning viia õppetööd algkoolides kahel esimesel õppeaastal läbi emakeeles. Lühikest aega sai veidi vabamalt hingata rahvuslik ajakirjandus (kaotati eeltsensuur) ja seltsielu.

Rahvusküsimuse teravust Baltimaadel nentisid revolutsioonistaastail mitmed kohalikud administraatorid. Eestimaa kuberner N.v. Bünting pidas valitsusevastase vaenu põhjuseks talurahva veendumust, et kõik seadused ja määrused agraaralal on antud "saksa partei vaimus" /6/. Analüüsinud revolutsiooni põhjusi Eestimaal, iseloomustasid kubernerid P. Bašilov ja I. Korostovets Nikolai II-le esitatud aruannetes siinset talurahvaliidumist kui revolutsioonilist, agraarset ja rahvuslikku /7/.

1905. - 1907. aasta revolutsiooni lüüasaamisele järgnenud reaktsioonistaastail pääsesid valitsuse rahvuspoliitikas maksvusele kõige sõjakamad šovinistlikud tendentsid /8/. Saanud toetust parempoolsetelt duumaparteidelt, alustas valitsus laial rindel pealtungi rahvuslikule vabadusliikumisele. Soome ja Poola kui esmajärguliste venestamisobjektide kõrval jäi Baltikum esialgu tagaplaanile, kuigi mitte puutumata.

4. oktoobril 1908 pöördus peaminister P. Stolõpin Baltimaade ajutise kindralkubeneri A. Möller-Zakomelski poole andmete saamiseks "vene mõju" kohta Balti kubermangudes /9/. Ettekandes 30. oktoobrist 1908 konsulteeris Möller-Zakomelski: "Vene elanikkonna ühiskond-

lik mõju tuleb tunnistada võrdseks nulliga." Ta ründas ususallivuse manifesti ja 1906. aasta kooliseadusi, mis ei soodustavat "vene riikluse ja kultuuri tugevdamist" Baltimaadel ning soovitas reformida omavalitsus ja kirik venestamiseesmärke silmaspidavalt, anda vene talupoegadele eelisõigus saada maad "pärismaalaste" (рыземцы) ees. Kindralkuberner veenis peaministrit, et lätlased ja eestlased on kõik "kas natsionalistid või sotsiaaldemokraadid" /10/.

Reaktsiooniaastate vene parempoolse ajakirjanduse Baltimaade temaatikas domineeris kaks omavahel seotud süžeed: vene riikluse tugevdamine ja võitlus balti (eesti-läti, baltisaksa) separatismi vastu. Rohkesti räägiti "vene mõju" ja õigeusu kiriku "katastroofilisest langusest" Balti ääremaal ja kutsuti üles tagasi lööma "muulaste-võõrausliste" (инородцы-иноверцы) pealetung. Tuldi välja absurdsete seisukohtade ja nõudmistega. Nii väideti, et eestlased ja lätlased muud ei soovivatki, kui Venemaast lahku lüüa, et teoksil olevat Soome-Eesti vandenõu, Pansoome loomise plaanid. Mustasajalised parteid (natsionalistid, monarhistid jt.) leidsid valitsuse Baltimaade poliitika "liiga leebe" olevat ja kritiseerisid seda paremalt. Nad süüdistasid valitsust "apaatias ja loiduses", "üldise plaani ja kindlalt omandatud juhtideede puudumises" ning nõudsid Baltikumi kohest ja totaalset venestamist, mis pidi haarama administratsiooni, omavalitsust, kooli ja kirikut; nähti ette Eesti ja Läti koloniseerimine vene talupoegadega ning Balti kubermangude ühendamine naabruses asuvate vene kubermangudega /11/. Sovinistlik kampaania Balti küsimuse ümber hoogustus seoses Baltimaade Venemaaga ühendamise 200. aastapäeva tähistamisega 1910. aastal. Natsionalistid nõudsid "ühendamise lõpuleviimist" ja "vene asja" asetamist Baltikumis kindlalt ja kõigutamatult kõigis valdkondades" /12/.

Suurt ärevust tekitas valitsusringkondades õigeusu kiriku mõju langus Baltimaadel esimese Vene revolutsiooni ajal ja järelaastail. Oli ju ametlik riigikirik venestamise tähtis instrument ja õigeusklike arv vene mõju indikaatoriks luterlikul Balti ääremaal. Ususallivuse manifesti avaldamisega 17. aprillil 1905 algas Eestis ja Lätis taas usuvahetuslik liikumine - rekonversioon õigeusust luterlusse. Usuvahetajate täpset arvu on raske kindlaks teha. Erinevad ametkonnad esitasid selle kohta suuresti lahkuminevaid andmeid. Kui lähtuda Eestimaa konsistooriumi toodud miinimumarvust (2705 inimest 1905. - 1908. aastal) /13/, siis moodustasid usuvahetajad vähemalt 10 % kubermangu õigeusklike eestlaste üldarvust.

Ametlikust riigiusust taganemine ja "ususalivuse kuritarvitamine" kutsus esile vene parempoolse ajakirjanduse vihase reageeringu. Selles nähti tõendit eestlaste ja lätlaste natsionalismi ja separatismi kohta. 1908. aasta lõpul tegi Stolõpin Siseministeeriumile ja Sinodi ülemprokurörile ülesandeks välja selgitada eest-

laste ja lätlaste õigeusust äralangemise põhjused ja kavandada abinõud selle vastu võitlemiseks /14/. Valitsusele lähedane "Novoje Vremja" nentis vajadust asendada eesti ja läti preestrid kui "politikaanitsevad natsionalistid" venelastega /15/. Riia õigeuskliku piiskopkonna XVII kongress 1908. aasta oktoobris leidis, et baltisakslaste ja saksa ajakirjanduse kõrval suhtub õigeususse vaenulikult ka eesti-läti ajakirjandus, mille "peapõhjuseks tuleb pidada viimasel ajal eriti eredalt esile tulnud kitsalt natsionalistlike tendentse, mida innukalt õhutavad kohalikud lühinägelikud poliitikud." Deklareerinud oma vaenulikku suhtumist eestlaste ja lätlaste rahvuslikku liikumise, kavandab kongress meetmete programmi õigeusu kiriku mõju tugevdamiseks. Selle üks pealiine oli regiooni administratiivne ja kultuuriline venestamine /16/. Tegelikult ei olnud rekonversiooni põhjused rahvuslikud ega konfessionaalsed, vaid esmajoones sotsiaalsed. Seda tunnistas ka Riia ja Miitavi peapiiskop Agafangel ettekandes Sinodi ülemprokurörile S. Lukjanovile: "...vaese ja maata õigeuskliku elanikkonna täielik majanduslik sõltuvus saksa mõisnikest, nende lootuste luhtumine, mis olid suunatud ebaõiglusest vabanemisele ja paremale elule." /17/.

Suurt aktiivsust venestamispoliitika teostajate-na kohapeal näitasid üles Baltimaade oktoobristid - Vene-Balti 17. Oktoobri Liit keskusega Riias (esimees I. Võssotski) ja Baltimaade õigeusulise vennaskonna nõukogu (esimees M. Galkin-Vraskoi). 9. märtsil 1906 võttis tsaar vastu Baltimaade oktoobristide delegatsiooni, kes palus Baltimaade vene elanikkonnale erilise privileegi esinduse näol Riigiduumas ja Riiginõukogus. Nikolai II suhtus palvesse heatahtlikult, ent Ministrite Nõukogu ei soostunud, kuna ei soovinud muuta Riigiduuma valimisseadust /18/.

Ministrite Nõukogu fondis on säilinud I. Võssotski poolt 1908. aastal koostatud ulatuslik ja üksikasjaline plaan "Abinõud vene mõju kinnistamiseks ja säilitamiseks Baltimaadel". Selles dokumendis ennustati eesti ja läti kultuuri järkjärgulist väljasuremist. Et niisugusel puhul võivad eestlased ja lätlased pöörduda saksa keele ja kultuuri poole, siis "nõuab ettenägelikkus viivitamatute abinõude rakendamist nende kultuuri asendamiseks vene kultuuriga" /19/. Niisuguste lähtekohtade vaimus pidi ümber korraldatama Baltimaade linna- ja maaomavalitsus. Seal, kus venelased moodustasid vähemalt 10 % elanikkonnast, nähti neile ette vähemalt 25 % omavalitsuse liikmete ja 20 % omavalitsuse ametnike kohtadest /20/. Veelgi suuremaid nõudmisi esitas I. Võssotski 1907. aastal kindralkubernerile esitatud märgukirjas, nõudes vene rahvusest maaomavalitsusmaksude maksjaile mitte vähem kui 1/3 omavalitsusvolinike kohtadest /21/.

Ent valitsusel polnud jõudu suurejoonelist, kuid utoopilist venestamisprogrammi ellu viia. Stolõpini rahvuspoliitika, nagu tema uus agraarpoliitikagi, jook-

sis ummikusse. Segas 1910. aastal alanud uus revolutsiooniline tõus. Üht-teist siiski korda saadeti. Stolõpini isiklikul initsiatiivil loodi eelised veneusulistele riigimaade jaotamisel /22/. Peaminister andis välja tsirkulaari Balti kubermangude administratiiv-aparaadi venestamise kohta. Selle rakendamise tulemusena vähenes mõnevõrra sakslaste, eestlaste ja lätlaste ning suurenes vene ametnike ja teenistujate osatähtsus Balti kubermangude administratiivaparaadis /23/. 1913. aastal tühistati 1906. aastal antud korraldus emakeelse õppetöö lubamise kohta algkoolides.

Esimene maailmasõda lõi Baltimaadel sootuks uue rahvuspoliitilise situatsiooni. Keiserliku Saksamaa imperialistlike ambitsioonide tõttu Idas teravnes Balti küsimus äärmuseni, reaalseks muutus Baltikumi okupeerimise oht Saksamaa poolt. Esiplaanile tõusis taas Balti küsimuse rahvusvaheline külg, s.o. Eesti ja Läti ala riikliku kuuluvuse probleem.

Eesti tähtsus vene imperialismi sõjalis-strateegilise ja sõjamajandusliku tugialana kasvas veelgi. Eesti suurtööstus allutati peaaegu tervenisti sõja vajadustele. Tugevnes Eesti töörahva ekspuuteerimine vene ja välismaa monopolistliku suurkapitali poolt.

Venemaa sõttaastumisega haaras šovinistlik vaimustus kõiki vene imperialistlikke ringkondi natsionalistidest-monarhistidest liberaalsete kadettideni. Sõjahüsteeria lõkkelepuhkemine võttis kolossaalsed mastaabid, riigis eskaleeriti kampaaniat "saksa vägivalla vastu kõigis vene elu valdkondades". See puudutas otseselt Balti provintse, mis leiti olevat "saksa vägivalla näidiseks".

Huvi Baltimaade vastu kasvas vene ühiskonnas järsult. Siia saabusid mõjukate ajalehtede korrespondendid A. Rennikov ("Novoje Vremja"), kirjanik A. Kuprin ("Russkoje Slovo"), N. Jordanski ("Russkije Vedomosti"). "Novoje Vremjas" hakkasid Balti küsimusest kirjutama niisugused mustasajalise pressis tugisambad, nagu A. Suvorin, A. Tupin ja A. Stolõpin (1911. aastal tapetud peaministri P. Stolõpini vend). Vene parempoolses ja liberaalses ajakirjanduses ilmus terve laaviin kirjutisi Balti olude kohta. Anti välja mitmeid raamatuid, brošüüre ja ajakirjanduse ülevaateid. Neis kritiseeriti suurvene šovinismi positsioonidelt baltisaksa ülevõimu regioonis ja nõuti selle kaotamist. Samas "hinnati ümber" suhtumine eestlastesse ja lätlastesse. Kui varem kirjutati balti põlisrahvaste separatismist, siis nüüd kuulutati eestlased ja lätlased "Vene tsaari truudeks alamateks", keda olevat vaja "vabastada teutooni pihtide vahelt". Rennikov kirjutab, et eestlased ja lätlased on Venemaa patriooidid, nende separatism on sakslaste väljamõeldis, kohalikku sotsiaaldemokraatiat finantseerib Saksamaa. "Lätlaste näol ehitame kindla müüri enda ja Preisimaa vahele" /24/, kinnitas mustasajaline kirjamees. Riigiduumas võtsid balti rahvaste "kaitseks" sõna skandaalse kuulsuse omandanud purutagurlikud vene mõis-

nikud V. Puriškevits ja N. Markov.

Üks rahvusküsimuse parempoolseid "teoreetikuid" G. Jevreinov pidas sõjaaega sobivaks, et teoks teha Baltimaade "kultuuriline venestamine". Ta pani ette läbi viia kaks erakorralist abinõu: eksproprieerida saksa maavaldus õiglase tasu eest ja asendada saksa keel riigikeelega (vene keelega). Mõisamaa pidi vene talupoegadele järeelmaksuga edasi müüdama, mõisamajad, paleed ja pargid aga müüdama sularaha eest "haritud ja varakatele vene inimestele", kelle järel kraisse pidid tulema õigeusu vaimulikud rajama kirikuid ja kloostrid, pöörama kohalikku rahvast "Vene tsaari usku". "Eestlaste ja lätlaste natsionalismi," kirjutas Jevreinov, "tuleb igati toetada eriti selle ajani, kui meie Balti krai lõplikult vabastatakse saksusest. Rahvustele, kel puudub iseseisev riiklik eksistents, pole see ohtlik. Meie lätlastel ja eestlastel ei ulatu natsionalism kaugemale provanssaallaste romantismist Prantsusmaal; mõnikord aga on kasulik kiil kiiluga välja lüüa." /25/.

Selle hästilavastatud propagandakampaania eesmärk oli saksavastase psühhoosi lõkkelepuhumine ja Baltimaade rahvastes "patriotismi" äratamine, tegelikult aga rahvusliku vaenu õhutamine. Eestlaste ja lätlaste "väärtustamise" variserlik ja demagoogiline iseloom tuli selgesti ilmsiks siis, kui juttu tehti valitsuse abinõudest balti rahvaste "vabastamiseks": Valitsusmeelne vene ajakirjandus pani ette reformida kohalik baltisaksa aadli käes olev maomavalitsus bürokraatlikus vaimus, et kindlustada selles "kohalikele vene inimestele väärikas esindus" /26/. Selle plaani venestuslik tuum oli nii läbinähtav, et isegi kadetid pidasid vajalikuks kritiseerida parempoolsete parteide jämedakoelist ja primitiivset natsionalismi. Jordanski kvalifitseeris natsionalistide reformikava "õigetest alustest väga kaugel olevaks" ja toonitas vajadust pidada silmas rahvusgruppide esindatuse proportsionaalsust /27/. Ka see oli demagoogia.

Kadettide - vene kodanluse kõige mõjukama partei - programmilised seisukohad rahvusküsimuses jäid monarhia kukutamiseni muutumatuks. Vaid Poolale ja Soomele nähti ette poliitiline autonoomia, ülejäänutele ainult kultuurilise enesemääramise õigus. Mängides demokraatlike fraasidega ja kujutades end Venemaa rõhitud rahvaste kaitsjatena, olid kadetid tegelikult, nagu natsionalistidki, "ühtse ja jagamatu" Suur-Venemaa innukad apoloogid. Erinevus nende vahel oli rahvusliku vabadusliikumise mahasurumise meetodites. Tsarismi ja mõisnike sõjalis-feodaalsele vägivallale eelistasid kadetid varjatuid euroopalikke surveabinõusid. Muidugi mõista olid ka nemed huvitatud sellest, et eesti ja läti soldatid võimalikult innukalt sõdiksid vene imperialistliku kodanluse huvide eest.

On teada, et kadettide seisukoht eestlaste autonoomia suhtes oli täiesti eitav ja partei liider P. Miljukov pidas loomulikuks eestlaste ühtesulamist ve-

ne rahvusega /28/. Riigiduumas väljendasid kadettide kõnemehed korduvalt mõtet, et Balti kubermangude maaomavalitsus tuleb ümber korraldada Venemaa sisekubermangude malli järgi.

Peterburi (Petrogradi) võimukorridoridest imbus Balti küsimuse kohta vähe läbi. Eesti ajalehed pidid rahulduma vene ajakirjanduses avaldatud mitteofitsiaalse teabe ja duumakuluäärides ringlevate kuulujuttudega. Alles palju aastaid hiljem õnnestus käesoleva kirjutise autoril leida NSV Liidu Riikliku Ajaloo Keskarhiivi fondidest Leningradis autentseid materjale, mis dokumenteerivad tsaaririigi viimase valitsuse seisukohti Balti küsimuses ja tema suhtumist eesti ning läti rahva tulevikku vähem kui aasta enne monarhia kukutamist. Juttu on Ministrite Nõukogu liikmete vastukajadest maaomavalitsuse reformi projektile, mis eesti ja läti kodanluse poolt esitati 1916. aastal läbi vaatamiseks IV Riigiduumale. Tsiterime ja refereerime mõningaid neist.

Välisminister S. Sazonov: "Nagu võib ette näha, tuleb Venemaal pärast rahu sõlmimist paljude aastate vältel oma välispoliitiliste eesmärkide teostamisel kokku põrgata Saksamaaga, kelle vastu võitlemine jääb endiselt päevakorda. Sellises olukorras on Saksamaaga geograafiliselt piirneval Balti äärealal vene riikluse igakülgsele tugevdamisele esmajärguline riiklik tähtsus. (---) Ma ei suutu eelarvamusliku umbusaldusega ühtedesse või teistesse impeeriumi rahvastesse, kuid samas arvan, et Venemaa huvides pole seadusandlike abinõudega kaasa aidata väikeste hõimugruppide tugevdamisele meie äärealadel. (---) Kolme kubermangu (mõeldud Eesti-, Liivi- ja Kuramaad - T.K.) saksa elanikkonna valitseva seisundi säilitamine on muidugi lubamatu, ent sama lubamatu on mõju ja maaomavalitsusvõimu üleandmine eestlastele ja lätlastele." /29/.

Sõjaminister D. Suvajev: "... Sõja tulemusena peab ääremaadel, sealhulgas Balti kubermangudes tugevnema vene rahvus kui kõige tähtsam ja väärtuslikum riiklikus mõttes... Tekib kartus, et vähendades saksa mõju riikliku vajaduse sunnil, võime me ... langeda teise äärmusse ja suurendada Balti kubermangudes ülekaalus olevate eesti ja läti rahvaste tähtsust. Kui need rahvad käesoleva sõja vältel on end näidanud täiesti lojjaalsetena ja isegi andnud mõningat sõjalise vaprust ceskujule võitluses meie vaenlasega, ei tohi sulgeda silmi selle ees, et niisugune eestlaste ja lätlaste lojjaalsus ning vaprus on esile kutsutud mitte niivõrd ustavusest Venemaale ja vene riikluse ideele, kui võrd vaenust sakslaste vastu." /30/. Samal seisukohal oli kindralstaabi ülem N. Januškevitš. Ta kinnitas, et eestlaste ja lätlaste "patriotismi tõusu põhjuseks on igipõlviline vaen sakslaste vastu." /31/. Muidugi oli mõlemal omajagu õigust.

Rahandusminister P. Bark arvas, et kubermangude piiride muutmine rahvustunnuse järgi "pole soovitav" põhimõtteliselt, kuna impeeriumi äärealadel sellest ei

juhinduta. Ka ei olevat eestlastel ning lätlastel suurt vahet /32/.

Sinodi ülemprokurör A. Volžin vaatles Baltimaade olusid läbi õigeusu kiriku prisma ja nõudis õigeusklike "huvide" silmaspidamist /33/.

Ministrid olid ühel meelel selles, et emakeelset asjaajamist ametiasutustes lubada ei saa ja riigikeel peab olema seal ainuvalitsev. Kui mingeid tõsisemaid reforme üldse läbi viia, siis tuleb juhinduda "vene riikluse tugevdamise" ja Baltimaade eraldatuse likvideerimise põhimõttest. Balti aadli mõju vähendamisega tekkinud vaakuum kavatseti täita bürokraatliku režiimi tugevdamisega. Niisugune oli viimase tsaarivalitsuse viimane sõna Balti asjades.

Eesti ja läti rahva sotsiaalsel ja rahvuslikul rühmitusel olid tsarism ja baltisaksa ülemkiht ühtaegu nii liitlased kui konkurendid. Nende rahvuspoliitika põhieesmärgid langesid ühte kõiges, mis puudutas vabadusliikumise mahasurumist regioonis. Samas aga pörksid teravalt kokku mõlema kohaliku võimu kontrahendi erihuvid. Baltisaksa aristokraatliku maa-aadli üli suur mõju kohalikes asjades ei meeldinud vene valitsevate klasside teatavale osale, kes nägi selles balti separatismi avaldust ja ohtu impeeriumi ühtsusele ning suhtus seetõttu balti aadlisse kriitiliselt. Balti feodaalaristokraatiasse suhtusid kriitiliselt ka need valitsusringkonnad, kes orienteerusid monopolistlikule kapitalile. Loomulikult tegi kõiki "ühtse ja jagamatu" Venemaa pooldajaid rahutuks balti aadli üha elavnev "välispoliitiline" aktiivsus suhtlemises Saksamaaga kahepoolisel alusel.

Sajandite vältel olid balti mõisnikud lähtunud kitsalt lokaalsetest huvidest. Ole kõige hindasid nad kohalikku autonoomiat, aristokraatlikku maariiki (*Landesstaat*) ja seisuslik-konservatiivset korda. Mitte asjata ei nimetanud nad end baltlasteks (*Balte*), kriipsutades sellega alla oma eriseisundit ja partikularismi. Balti separatismis põimus rahvuslik alge kitsalt seisuslike huvidega. Seetõttu lähtusid nad põhimõttest "*Ubi bene, ibi patria*". Tundes sügavat põlgust Venemaa ja vene rahva vastu, teenisid nad 200 aastat truult vene isevalitsust, sest ainult tsarismi protektsioon võimaldas neil säilitada selliseid feodaalprivileege, millele oli raske leida analoogiat kogu Euroopas. Seda mõistsid mõlemad partnerid ülihästi.

Balti aadel suhtus vaimustuse ja poolehoiuga kõigesse sellesse, mis *Teises Reich'*is oli konservatiivset ja junkurlikku. Teda tegid aga murelikuks kodanlikud ümberkujundused, eriti üldine valimisõigus, mis Saksamaal kehtestati 1871. aasta konstitutsiooniga (tõsi küll ainult meestele), samuti kodanluse liiga suur mõju ja keisririigi bürokraatlik tsentraliseerimine. Neil põhjusil ilmutasid balti mõisnikud vaoshoitust orienteerumises Saksamaale. Läänemere maade ühendamine viimasega võinuks tõsiselt ohustada nn. provintsiaalset

autonoomiat. Saksamaa tugevnemist loodeti siiski ära kasutada surve avaldamiseks Vene valitsusele, et kindlustada baltisaksa aadli positsioone.

1880. aastate kodanlike reformidega ei suutnud balti aadel kunagi leppida. Valitsuse unifitseerimise ja venestamise taotlused riivasid valusalt tema valitsevat seisundit. Ent eriti ränga hoobi sai balti aadel esimese Vene revolutsiooni aegadel. 1905. aasta sündmused, mõisate ulatuslik põletamine Eestis ja Lätis viisid balti aadli šokiseisundisse. Täie selgusega tuli ilmsiks mõisnike valitseva seisundi kogu ebakindlus, mis tõotas viia 700 aasta vältel loodud ülemvõimuhoone lõpliku kokkuvarisemiseni. Situatsiooni hindamisel kasutasid baltisaksa publitsistid üha sagedamini sõna katastroof.

Liivimaa rüütelkonna juhtide A. Pilar v. Pilchau ja F. v. Meyendorffi erimärgukirjas tsaarile 24. aprillist 1906 on revolutsiooni peapõhjusena serveeritud maa "terve kultuurilise arengu katkestamine" 1880. aastate keskpaiku "üldise sunniviisilise venestamise ja bürokraatliku režiimi kehtestamisega ühiskonnaelu kõigis valdkondades". Rüütelkond nõudis tsaarilt aadli reformieelse valitseva seisundi taastamist ja vabu käsi regioonide saksastamiseks kui tasu lojaalsuse eest. Kinnitati, et aadli privileege ei eksisteerivat, need olevat "rahvuslike šovinistide ja poliitiliste agitatorite fantaasia vili" /34/. Ulatuslik aadlirestatutsiooni programm ei leidnud valitsuses toetust, kuna see oli isegi tsarismi jaoks liig.

Revolutsiooni kõrgepingestatud õhkkonnas hakkasid rüütelkonnad palavikuliselt manööverdama. Nad olid nüüd esmakordselt nõus lubama maapäevale eesti ja läti kodanluse esindajaid, kuigi mõisnike juhtiva osa säilitamisega. Kokkuleppele ei jõutud, sest aadel polnud nõus isegi formaalselt aktsepteerima rahvuskodanluse poolt tõstatatud üheõiguslikkuse põhimõtet.

Alati kui balti mõisnikke ähvardas privileegide kärpimise hädadoht, pöördusid nad abi saamiseks Saksamaa poole, püüdsid häälestada sealset avalikku arvamust kaasa tundma baltlaste "kannatustele". Nii oli ka nüüd.

1906. aasta jaanuaris astus Liivimaa rüütelkonna täievoliline esindaja maanõunik Max v. Sivers Berliinis ühendusse Saksa välisministeeriumi riigisekretäri von Tschirskyga. Vahendajaks oli Wilhelm II nõuandja Baltimaade küsimustes Berliini ülikooli Ida-Euroopa ajaloo kateedri juhataja Eesti päritoluga ajaloo professor Theodor Schiemann. Berliinis pidas Sivers läbirääkimisi Saksa Panga juhtidega laenu saamiseks Liivimaa mõisnikele ning ühtlasi valmistas ette pinda Baltimaade võimalikuks eraldumiseks Venemaast ja ühendamiseks Saksamaaga.

16. jaanuaril 1906. aastal esitas Sivers Saksa välisministeeriumile memorandumit, milles ta märkis: "Et päästa Balti provintside saksa iseloomu, on vaja

esmajärjekorras kindlustada rüütlimõisate omanikke rahaga, kuna vastasel juhul peaaegu kogu aadel pankrotistub ja jääb oma valdustest ilma... Ja kui mõisnikel õnnestubki laenu abiga säilitada oma mõisad, siis pole see aadlile, aga koos temaga ka Baltikumi saksa iseloomule veel sugugi mitte garantii tuleviku jaoks. Niisuguseks garantiiks Venemaal võib olla vaid selline isevalitsusliku valitsemise vorm, nagu oli ligilähedaselt Paul I ajal. Ent viimase aja sündmuste järel on selline võimalus tegelikult välistatud ja on oodata parlamentliku valitsemiskorra kehtestamist, millele kahtlemata allutatakse ka Balti provintsid. Iga parlament Venemaal, sõltumata tema kestusest, rakendab sakslaste vastu veelgi hävitavamaid meetmeid kui tsaarivalitsus. Kuna eestlased ja lätlased mõistavad, et ainsaks reaalseks ähvarduseks nende rahvuskultuurile on sakslus, siis toetavad nad ilmtingimata saksavastast poliitikat. Sel juhul paratamatut saksa kultuuri hukku Baltikumis saab vältida vaid kahel teel: esimene, millele kahjuks nähtavasti loota ei saa, on Baltiprovintside annekteerimine Saksamaa poolt, teine - "lahtiste uste" loomine nende juurde. (---) Anneksiooni korral tuleks Saksamaal hoolitseda vaid oma uue valduse sõjalise julgeoleku eest, kuna selle juhtimise ja rahvusliku julgeoleku kindlustaks balti aadel ja bürgerlus ilma Saksa-poolse vähemagi kaasabit. (---) Lätlased ja eestlased germaniseeritaks lühima ajaga ja selleks ei ole vaja mingeid sunnivahendeid, kuna need rahvused juhivad enam praktilisest kasust kui rahvuslikest püüdlustest" /35/. Uhes hilisemas memorandumis, mis on dateeritud 19. mai 1907, selgitas Sivers motiive, miks on vaja Baltimaadele tuua saksa koloniste. Ta konstateeris, et Vene valitsus, kes pärast 1905. aasta revolutsiooni on hõivatud võitlusega oma olemasolu eest, on üha vähem suuteline osutama tähelepanu baltisakslaste rahvuslikele püüdlustele. "Sellest tulenev tegevusvabadus, samuti lätlaste ja eestlaste revolutsiooniline surve, mis on hädaohtlik Läänemere provintside saksa iseloomule, veensid baltisakslasi selles, et nende provintside saksa iseloomu saab pikaajalises perspektiivis säilitada ainult saksa elanikkonna arvu suurendamise ning lätlaste ja eestlaste germaniseerimise või väljatõrjumise teel" /36/. Ei Sivers ega hiljem rüütelkonnad, tulles 1918. aastal välja Balti hertsogiriigi loomise kavaga, tahtnud Baltikumi niisugust poliitilist korda, nagu oli keiserlikul Saksamaal. Seetõttu Sivers veeniski Saksa imperialiste balti aadli suutlikkuses maad ise valitseda ja ennustas kergekäeliselt eestlaste-lätlaste "vabatahtlikku" saksastamist.

Siversi missioon Berliinis ei andnud käegakatsutavaid praktilisi tulemusi, kuigi Saksamaa pangermanistlikud ringkonnad nõudsid juba avalikult Baltimaade annekteerimist. Sõjaks ja maailma ümberjaotamiseks valmistuvad Saksa militaristid ei tahtnud enneaegu kaarte avada ega veksleid balti aadlile enneaegu välja anda.

Baltisaksa valitsevat ülemkihti tegi murelikuks neile ebasoodne demograafiline situatsioon. Viimaste aastakümnete vältel oli sakslaste arv Eesti ja Läti kogurahvastikus vähenenud nii absoluutselt kui suhteliselt madala iibe ja Saksamaale väljarändamise tõttu. 1897. aasta rahvaloenduse andmeil elas kolmes Balti kubermangus sakslasi umbes 165 tuhat, mis moodustas vähem kui 7 protsenti siinsest rahvastiku üldarvust. Eestis oli sakslaste osatähtsus langenud 5,3 protsendilt 1884. aastal 3,5 protsendile 1897. aastal. Sajandivahetusel elas Eestis umbes 900 tuhande eestlase kõrval ainult 33 tuhat sakslast (venelasi oli umbes 45 tuhat). Mitte kõik neist ei kuulunud privilegeeritud maa-aadli või suurvõimkondade hulka. Mõisnikke koos pereliikmetega oli 1916. aasta põllumajandusloenduse järgi vaid 4 tuhat ehk 0,7 protsenti Eesti põllumajanduslikust rahvastikust. Seega oli baltisaksa ülemvõimu sotsiaalne baas demograafilises plaanis ülimalt kitsas.

Kuni balti aadli positsioonid näisid kõigutamatud, polnud sellest suurt häda. On ju kolonisaatorid alati moodustanud tühise vähemuse nende rahvastega võrreldes, keda nad allutanud ja valitsenud. Kui aga aadli võimu alustoid löid kõikuma, hakati sellest elavalt kõnelema. Saksa ekspansionismi tuntumaid õhutajaid ja Pangermaani Liidu juhte Alfred Geiser märkis, et baltisaksluse kõige haavatavam koht on saksa talupoegade puudumine Baltimaadel, kuna ainult viimaste abil olevat võimalik regiooni bioloogiline germaniseerimine. Eestlaste ja lätlaste saksastamist pidas Geiser "rassipoliitilisest vaatepunktist" ebasoovitavaks. Parempoolne saksa ajakirjandus kahetses seda, et Balti ala polnud koloniseeritud juba keskajal, emakeelne õpetus eesti ja läti rahvakoolis tunnistati poliitiliseks veaks. Mõisnikud omakorda kinnitasid, et hädaoht mittesakslaste, s.o. eestlaste ja lätlaste poolt ähvardab kõiki baltisakslasi võrdsel määral, nii mõisnikke ja kodanlasi kui ka nn. väikesi sakslasi (*Klein-deutsche*) /37/.

Sotsiaalse tugiala laiendamise eesmärgil läks balti aadel 1905. - 1907. aasta revolutsiooni järgsel ajal nn. seisuslikult poliitikal (*Standespolitik*) üle nn. rahvuslikule poliitikale (*Volkstumpolitik*). Uue poliitika eesmärgiks oli regiooni kõigi sakslaste ühtekoondamine natsionalismi lipu all. Praktiliselt tehti seda saksa seltside (*Vereine*) ja erakoolide abil. Paralleelselt asusid balti mõisnikud n.ö. omal käel "parandama poliitilist viga" - koloniseerima Baltimaid saksa asunikuga. Neid värvati peamiselt Venemaalt. Suuremat edu saavutati Kuramaal, kus 1914. aastal elas ligikaudu 16 tuhat saksa kolonisti. Saksa kolonisatsioon Balti kubermangudes tekitas Vene poliitilistes ringkondades tõsist ärevust ja sõja algusega see peatati.

Tervikuna kukkus Baltimaade koloniseerimise plaan läbi. Nagu tunnistas üks ägedamaid koloniseerijaid

Kuramaa mõisnik Karl Manteuffel - "oli juba liiga hilja või üldse võimatu muuta ainuüksi oma jõududega elanikkonna rahvuslikku koosseisu, luua puuduolev saksa talupojaseisus, kindlustada tõsiselt kõikumalõõnud baltisaksa bastioni" /38/.

XX sajandi algul eristus eesti rahvuslikus liikumises kaks peamist suunda: revolutsioonilis-demokraatlik ja kodanlik-natsionalistlik. Esimese kandjaks oli proletariaat koos oma liitlastega, teiselrahvuskodanlus.

Rahvusküsimusele osutas kõige enam tähelepanu eesti liberaalse kodanluse parempoolne tiib - Tartu grupeering eesotsas J. Tõnissoniga, kellest sai sajandi algul eesti kodanliku rahvuse peaideoloog. Rahvuslike "paleusi" pidas J. Tõnisson tähtsamaks kui mistahes majanduslike ja sotsiaalseid suhteid. Rahvus oli tema käsitluses omaette kõrgeim väärtus, "rahvuslik iseolemine" aga "kõige esimene rahva vaimlise ja ainelise edu, kõige kultuura eeltingimine" /39/. J. Tõnisson arvas, et kõige tähtsam on kasvatada "rahvuslikku, kultuurilist ja kõlbelist iseteadvust", millele tuginevalt oleks võimalik vastu seista venestamisele, saksastamisele ja sotsialismile. Taotledes eesti rahva eraldamist Venemaa rahvaste ja eriti vene rahva revolutsioonilisest võitlusest, tuli eesti kodanlus välja seisukohaga, et võitlus tsarismiga olevat avantüür ja võivat viia eestlaste hävitamiseni.

"Meeletu oleks Eesti ehk Läti väikerahvale nõu anda omale vägivaldse võitluse abil õigusi nõuda," hoياتas "Postimees". Väikerahvas pidavat ainult oma maa asjadega tegelema ja "võib riiklises elus oma lootust õigusenõudmise päale seaduslikkuse piiridesse panna." /40/. "Meie rahvas ei ole iialgi iseseisvat ega kõrget poliitikat edendanud, selleks puudub tal jõud, ja ei taha ka tulevikus niisugust kättesaamata eesmärki oma politikaprogrammi võtta," kirjutas K. Päts 1907. aastal /41/.

Eesti kodanluse rahvusprogrammi juhtideeks oli rahvaste üheõiguslus, mille all kodanlus mõtles esmajoones oma klassi võrdõiguslikkust võõrrahvusest ülemkihiga. Eesti Rahvameelse Eduerakonna üks mõjukamaid tegelasi A. Jürgenstein selgitas: "Selle võitluse siht ja lõpulik eesmärk ei ole Jakobsoni ei ka Tõnissoni ajal ilmaski s a k s t e h ä v i t a m i n e o l n u d, nagu Saksa ajalehed seda alati püüavad tõendada. Lõpusiht on rahvusline, majandusline ja poliitiline üheõ i g u s l u s j a s e l l e p i n n a l s õ b r a l i k kooselamine ühisel kodumaal. Niisugune seisukoht on enam kui vastutulev eestlaste poolt, kes oma arvuga meie maal Saksa ollusest enam kui kümme korda üle käivad. Selle arvulise ülevõimu päale vaatamata ei ole Eesti rahvuslased ilmaski väikese Saksa vähemuse vastu h ä v i t u s e mõtteid haudunud" /42/. Üheõigusluse nõudmises väljendus eesti kodanluse ammune soov "Eesti haritud seltskonda o m a j a l a l e

seada ja Saksaseltskonnas mõjust
vabastada..." /43/.

Eesti kodanluse rahvuslike nõudmiste tipuks enne Oktoobrirevolutsiooni võitu oli rahvusliku enesemääramise õigus poliitilise autonoomiana, millega kodanlus tuli esmakordselt välja revolutsiooni haripunktil - 1905. aasta lõpus /44/. Analoogilise nõudmise esitasid tol ajal paljud Venemaa vähemusrahvaste kodanluse parteid. Autonoomia nõutamine koos maaomavalitsuse demokratiseerimisega üldise valimisõiguse alusel oli eesti kodanluse kõige radikaalsem rahvuspoliitiline nõudmine kuni 1917. aastani. Mingeid muid kaugemaleulatuvaid plaane eesti kodanlusel sel ajal polnud.

Rahvusautonoomia nõudmine teenis kapitalismi rahvusliku kindlustamise eesmärki ja väljendas rahvuskodanluse laiemaid klassiambitsioone saavutada domineerimine kohalikus halduses. Mõistagi oli kõige piiratungi rahvusautonoomia, nagu ka rahvuslik üheõiguslus, isevalitsuse püsimise tingimustes utoopiline ja teostamatu.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1953. - 19. kd.- Lk. 219.
2. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1953: - 22. kd.- Lk.176.
3. Revolutsioon, kodusõda ja välisriikide interventsiioon Eestis (1917 - 1920). - Tln., 1977. - I kd. - Lk. 94 - 95.
4. Торпан Н. Монополистический капитал в промышленности Эстонии (90-е годы XIX в. - 1917 г.): Из истории капиталистических монополий в России. - Таллин, 1948. - С. 172.
5. Vt.: Graf M., Karjahärm T. Rahvusküsimuse ajaloost Eestis: enesemääramine ja riiklus // Looming. - 1982. - Nr. 11. - Lk. 1530 - 1531.
6. NSVL ORKA, f. 102,00, n. 1906(II), s. 700, osa 68, l. 1-5.
7. NSVL RAKA, f. 1284, n. 194, s. 66, l. 2; samas, s. 100, l. 3.
8. Vt.: Аврех А.Я. Столыпин и третья Дума.-М., 1968.
9. NSVL RAKA, f. 1276, n. 4, s. 70, l. 1.
10. Samas. - L. 33.
11. Национальный вопрос в Прибалтийском крае: Обзор русской периодической печати (с декабря 1908 г. по май 1909 г.). - Спб., 1909. - Вып. XI; Народности Прибалтийского края: Обзор русской периодической печати (с мая 1908 г. по июль 1909 г.) - Спб., 1909 - Вып. XII; Школа в Прибалтийском крае: Обзор русской периодической печати (с мая 1908 г. по декабрь 1909 г.). - Спб., 1910; - Вып. XIII; Церков в Прибалтийском крае. Вероисповедные отношения: Обзор русской периодической печати (с мая 1908 г. по сентябрь 1910 г.). - Спб., 1911. - Вып. XIV.
12. Национальный вопрос в Прибалтийском крае. С.-19.
13. NSVL RAKA, f. 1276, n. 17, s. 130, l. 240.
14. Рижский вестник. - 1909. - № 7. - С. 108.
15. Новое время. - 1909. - 7 октября.
16. Рижские епархиальные ведомости. - 1908. - № 24. - С. 833 - 852.
17. NSVL RAKA, f. 796, n. 190, s. 201, l. 2,12.
18. NSVL RAKA, f. 1276, n. 2, s. 139, l. 20.
19. Samas. - L. 44.
20. Samas. - L. 46, 47.
21. Необходимость обеспечения русским надлежащего представительства в проектируемых для Прибалтийского края земских учреждений: (Докладная записка И.И. Высоцкого, председателя Русско-Прибалтийского Союза 17 октября", Его Высокопревосходительству г. временному Прибалтийскому Генерал-Губернатору). - Рига, 1907. - С. 10-11.
22. Kivimäe S. Riigimaade jaotamine kehvtalurahvale Eestis XX sajandi algul // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ohiskonnateadused. - Tln., 1975. - 24. kd. - Nr. 2. - Lk. 143 - 144.

23. Vt.: Hagen M. Russification via "Democratization"? Civil Service in the Baltic after 1905 // Journal of Baltic Studies. - Vol. IX. - N 1 (Spring 1978). - Lk. 56 - 65.
24. Ренников А. В стране чудес. Правда о прибалтийских немцах в стиле фельетона. - Пг., 1915. - С. 149.
25. Еврейнов Г.А. Российские немцы. - Пг., 1915. - С. 33.
26. Прибалтийский край и война. Материалы из русской печати за август, сентябрь и октябрь 1914 г. / Собрал и составил А.П. Тупин. - Пг., 1914. - С. 159.
27. Русские ведомости. - 1914. - 6 нояб.
28. Jaan Tõnisson töös ja võitluses: koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. - Trt., 1938. - Lk. 224.
29. NSVL RAKA, f. 1276, n. 12, s. 60, l. 48.
30. Samas. - L. 18-19.
31. NSVL RAKA, f. 1276, n. 11, s. 11, l. 1-2.
32. NSVL RAKA, f. 573, n. 16, s. 23024, l. 10.
33. NSVL RAKA, f. 1276, n. 12, s. 60, l. 12-17.
34. NSVL RAKA, f. 1276, n. 2, s. 139, l. 1-19.
35. Пистолькорс Г. фон. Прибалтийско-немецкие соображения после революционного кризиса 1905 г. относительно переориентации лояльности в сторону Германии // Германия и Прибалтика. - Рига, 1983. - С. 76.
36. Samas. - Lk. 85.
37. Апине И.К., Крупников П.Я. Новое в политике прибалтийского дворянства после революции 1905 - 1907 гг. // Германия и Прибалтика. - Рига, 1972. - С. 75 - 102.
38. Samas. - Lk. 93.
39. Postimees.-1857 - 1907. - Trt., 1909. - Lk. 72.
40. Postimees. - 1905. - 24. veebruar.
41. Päts K. Maa-küsimus. - Tln., 1907. - Lk. 88.
42. Postimees. - 1857 - 1907. - Lk. 75.
43. Samas. - Lk. 77.
44. Postimees. - 1905. - 8. november.